

ЗОЛОТООРДИНСЬКИЙ ПЕРІОД НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ СИНЬОВОДСЬКА БИТВА В ІСТОРИЧНІЙ ДОЛІ РУСИ, ЛИТВИ ТА ОРДИ

УДК 94 (477) “1345/1377”

БИТВА НА СИНІХ ВОДАХ І ЇЇ МІСЦЕ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ІСТОРІ ЄВРОПИ

Олександр МОЦЯ, Олег РАФАЛЬСЬКИЙ (Київ)

У статті розглядаються питання впливу битви на Синіх Водах на подальшу кардинальну зміну загальноісторичної ситуації у Східній Європі та своєрідне “повернення” більшої частини сучасної України у простір тогочасної європейської цивілізації.

Ключові слова: Золота Орда, “татарська доба”, Поділля, Синьоводська битва, Велике князівство Литовське.

В статье рассматриваются вопросы влияния битвы на Синих Водах на дальнейшие кардинальные изменения общеисторической ситуации в Восточной Европе и своеобразное “возвращение” большей части современной Украины в пространство тогдашней европейской цивилизации.

Ключевые слова: Золотая Орда, “татарская эпоха”, Подолье, Синеводская битва, Великое княжество Литовское.

The article examines the impact of the Battle of Blue Waters for further radical change in the general historical situation in Eastern Europe and a kind of “return” of much of modern Ukraine in contemporary European space civilization.

Key words: The Golden Horde, “Tatar era”, Podolia, Sinevodskaya battle, the Grand Duchy of Lithuania.

У даному випадку нас цікавить лише одне питання – значення цієї події в геополітичній системі середньовічного європейського світу, її роль в подальшій долі предків сучасних українців. Адже мова йде про часи протистояння Золотої Орди та Великого князівства Литовського, тобто в той період, коли перша із названих могутніх політичних структур середньовічної доби вже починала дещо втрачати свої позиції на євразійських просторах, а друга лише набирала потенції у майбутній ствердженні своєї ролі у ий історико-географічній зоні. Це, зокрема, знайшло вираження у тому, що нащадки Чингізхана змушені були визнати права династії Гедиміновичів (вірніше деяких із її представників) на окремі території Західної Русі. До того Чингізиди “милостиво погоджувалися” лише із старими правами династії Рюриковичів на управління східнослов’янськими землями [1].

Нагадаємо, що вищезгадана подія трапилася за часів правління великого князя Ольгерда Гедиміновича (1345 – 1377 рр.), коли в регіоні почали правити його небожі – Юрій, Олександр та Костянтин Коріатовичі. Вони припинили сплату данини баскакам і всіляко боронили Подільську землю від татар.

Але при цьому не слід й перебільшувати масштаби ослаблення на той час Орди: один із золотоординських лідерів Мамай – фактичний правитель її правої частини – упродовж 60 – 70-х років XIV ст. утримував під власною зверхністю землі на захід від Волги і при цьому придушивши сепаратистські

виступи феодалів свого улуса. Тож, напевно, і взаємини між правобережною Ордою та Литвою будувалися в цей період в основному не на засадах воєнного протиборства, а на принципово іншій основі – договірній.

І взагалі слід відзначити, що на протязі як, XIV ст., так і дещо пізніше, русько-татарські й литовсько-татарські взаємини не мали суто конфронтаційного характеру; спрощеним являється й уявлення про наміри та діяльність литовських князів, насамперед Ольгерда, як про винятково антиординські, без урахування тих суперечностей, котрі існували в самій Орді; немає також підстав вважати, що в результаті його воєнних вправ була ліквідована повна залежність південноруських земель від Орди, – згодом татарську суперматерію було на певний час відновлено. Вірогідно, з метою уникнення глобального міждержавного конфлікту, стало все ж визнання номінальної ординської зверхності при фактичному політичному контролі з боку Литви в цій, вже в значній мірі минулій, зоні влади південноруських східнослов'янських зверхників [10].

Але, все ж, історично-географічна ситуація на центрально-східних окраїнах Великого князівства Литовського після згаданої битви, й аж до Грюнвальдської 1410 р., суттєво змінилася у стратегічному відношенні, і не лише на Поділлі. Зокрема землі лівобережної Сіверщини у широкому розумінні цього поняття – від Чернігова до Брянська, та верховські князівства, – отримали набагато більш широкі можливості для маневру та вибору, що й характеризує багато в чому військово-політичну ситуацію в даному регіоні з його стабільною політичною приналежністю та неоднозначними політичними пріоритетами в кінці XIV – на початку XV ст. Якраз в 60 – 70-ті роки XIV ст. місцеві територіальні політичні структури, використовуючи “синьоводську ситуацію”, висловлювали бажання й демонстрували практичні кроки у пошуках реальної підтримки з боку литовських, а також московських сил, котрі саме тоді теж активно почали виходити на міжнародну арену. Але для останніх процес повного виходу із ординського підпорядкування був набагато складнішим. Це рішення давалося із великими труднощами – існують навіть повідомлення про те, що частина оточення московського зверхника Івана III виступала за збереження старих відносин із нащадками Чингізхана. Та за останніми науковими дослідженнями це все ж трапилося у 1472 р. – тобто рівно через 110 років після Синьоводського протистояння [3].

Але повернемося до південноруської зони, коли Ольгерду, окрім Поділля, вдалося підпорядкувати своїй владі ще й Північну Київщину та Переяславщину. Слід при цьому відзначити, що сам момент битви було вибрано не випадково: у 1363 – 1364 рр. в Поволжжі відновилася боротьба за сарайський ханський престол серед нащадків Батия, а в ній саму активну участь приймав вже вищезгаданий темник Мамай. При цьому, бажаючи забезпечити собі спокійний тил, він, вірогідно, не йшов на відкритий конфлікт із активним литовським володарем [6].

Як би там не було, але золотоординці були витіснені на схід за Дніпро. При цьому треба також пам'ятати, що питання про остаточний відхід монголо-татар із Дністровсько-Прутського межиріччя, так само, як і про наступні історичні долі місцевого населення (аж до його підпорядкування володарями Молдавського князівства), ще до кінця й повністю не вивчено.

Однак нині вже відомо, що якраз тоді золотоординські міста лісостепової зони раптом перестають існувати. Саме співвідношення політичних сил в даному регіоні було зумовлене й боротьбою інших міждержавних сил, а не лише Орди та Литви. Але кочовий світ із володарюючого фактора, котрий визначав шляхи розвитку всього контактного регіону степів Північно-Західного Причорномор'я, перетворився на підкорений політиці оточуючих

держав, котрі реально розділили тут вже тепер колишні золотоординські володіння. В політичному розумінні “татарська доба” після битви на Синіх Водах у даній контактній зоні скінчилася, хоча кочовий демографічний компонент і надалі продовжував мати свій суттєвий вплив.

Для межі XIV – XV ст. можна вже впевнено говорити про практичну відсутність кочівників на крайньому заході причорноморських степів (хоча це не відносилось до кримського регіону). Прутсько-Дністровське межиріччя стає ареною боротьби Угорського королівства та Молдавського князівства, в результаті чого перше із названих поступово витісняється з нього, а тому в складі Молдавської феодальної держави опинилися території на південь – аж до Дунаю. Степи між Дніпром та Дністром у політичному відношенні контролювалися Великим князівством Литовським. Його південна частина, котра була завойована вже за великого князювання Вітовта, перетворилася на “дике поле”. Однак тут, безсумнівно, залишалось кочове населення, яке періодично турбувало володарів князівства з півдня. Для захисту від нього той же Вітовт поселяв у кінці XIV ст. підвладних йому “татар” у північній частині межиріччя, як і у більш північному Пороссі. Ще пізніше в причорноморському регіоні розпочався “кримсько-татарський” історичний період [5].

Все вищенаведене стосується цілком “земних”, практичних аспектів піднятої теми. Та були й кардинальні перетворення в культурно-історичному контексті. Адже зміни, котрі настали після 1362 р., означали закінчення понад столітньої епохи штучно насадженої ізоляції майбутніх українських земель (тоді в більшій мірі вони ще являлися “давньоруськими”) від контактів із західною (європейсько-латинською) цивілізацією й переважаючих впливів на них євразійського монгольського світу, синкретизованих після ісламізації Золотої Орди на початку XIV ст. із впливами мусульманського Сходу, а також традиційних цивілізаційних впливів занепадаючої Візантійської імперії – стратегічного політичного партнера Ординської держави у Центрально-Східній Європі з кінця XIII ст. У певному сенсі можна навіть стверджувати, що приєднання основного масиву українських земель до Великого князівства Литовського на початку 60-х років XIV ст. не лише надало нового імпульсу його інтеграційній політиці в цій частині світу східних слов’ян, але невдози й визначило геополітичну переорієнтацію цих земель зі Сходу на Захід [11].

Воєнний конфлікт 1362 р. із Великим князівством Литовським мав далекосяжні згубні наслідки для самої Золотоординської держави. Передусім вона втратила значний обсяг стратегічно важливої території, що завдало непоправної шкоди одному з найбільш розвинених в економічній та соціальній сферах її регіонів – Ак-Орді (західному крилі держави), ослабило в цілому Улус Джучі – землі, підвладні нащадкам старшого сина самого Чингізхана (він помер на півроку раніше свого знаменитого батька). Якраз тут стикалися зустрічні колонізаційні потоки, відбувалися різноманітні контакти аж до утворення синкретичних форм господарського й соціально-культурного буття, що являлося характерним явищем для процесу осідання кочівників на землю.

Якась частина тюрського населення прийняла литовське підданство, а представники місцевої еліти увійшли до складу правлячого класу Литви. Піддаючись популярності тюрського воїнства, князі переселяють частину цих кочівників ближче до своєї столиці Тракаю з метою використання їх у якості своєрідного прикордонного щита у протистоянні із хрестоносцями. А у відношенні тієї частини населення, яке залишилося на старих місцях проживання, то литовська адміністрація провела фіскальний перепис на нових державних територіях й зафіксувала там данину. Така ситуація зберігалася там досить тривалий час. У цих переписах населення можливо побачити спеціальну категорію підданих, які були зобов’язані нести військову службу –

“ходити на війну”, на відміну від обов’язків стабільно платити податки. Адже військова повинність була в степовій зоні характерним способом експлуатації підкореного люду. Після литовської експансії, котра все ж не змінила статусу цих колишніх військових слуг монголів, вони виявилися на території дії європейського права, в якому військова служба розглядалася як привілей воєнного стану. В цих нових умовах було природним спробувати трактувати минулі повинності як шляхетний привілей у самому носінні зброї. Тому такі піддані надалі послуговують важливою складовою козацтва, котре тоді ще лише формувалося, а також й значною позитивною силою слов’янської землеробської колонізації Північного Причорномор’я. Тобто, стара монгольська традиція набула нового змісту [7].

В 1399 р на р. Ворсклі об’єднані війська хана Тохтамиша та князя Вітовта зазнали нищівної поразки від армії Едигея й Тимур-Котлуга. Останніх дієво підтримував знаменитий середньоазійський володар Тимур (1370 – 1405 рр.). Все це, в цілому, дозволило наблизити остаточний занепад Золотої Орди: у 1502 р. кримський хан Менглі-Гірей наніс нищівного удару по ординським залишкам, а влада великоординських ханів перейшла до династії Гіреїв. Кримський ханат проіснував найдовше серед інших уламків Золотої Орди (до 1783 р.). На його територіальній межі з литовськими володіннями виникає прикордонна смуга – так зване “Дике поле”, а ще пізніше запорозькі володіння [8].

Але, в даному випадку, не будемо торкатися специфіки запорозької громади, а лише коротко зупинимось на основних особливостях середньовічної козацької держави в плані впливу на неї західного, тобто європейського вибору. Такий вибір певною мірою був якраз зроблений після Синьоводської битви. А для порівняння розглянемо і російську модель середньовічного суспільства, так як аналогії в західному напрямі досить помітні і без цього.

Сучасні російські дослідники, як і частина їх попередників, дійшли висновку, що самодержавство, тобто формування сильного центру, котрий стояв поза політичною боротьбою і вважався недоторканим, являється головною особливістю політичної культури Московської держави, що виникла у кінці середніх віків. В Україні ж простежується зовсім інший стан розвитку. Відмінність російської та української політичних культур того періоду полягала в тому, що політичний стрижень в Українській козацькій державі – гетьманство – завжди стояв у центрі політичної боротьби і тим паче нічого спільного не мав із недоторканістю монархічної влади. Боротьба за гетьманську булаву була суттю непростої боротьби в Україні, і до того часу, поки така боротьба мала сенс, існувала й держава.

Економічним підґрунтям для такої політичної культури стало не привласнююче в значній мірі господарство запорожців, а відтворююче господарство реєстрового козацтва: їх представникам надавалися конкретні земельні наділи, де велося господарство фермерського зразка. Окрім права на володіння земельними маєтностями, за ними закріплювався цілий ряд прав і привілеїв-вольностей, що відрізняли козаків з-поміж інших верств тогочасного населення: звільнення від державних податків і повинностей, окреме адміністративне підпорядкування та судочинство. У соціальному відношенні козацька верства, активна й передова на той час, розділялася на старшинську верхівку та рядове козацтво, яке в основному й виконувало військовий обов’язок [2].

У цілому тут, на південному сході східнослов’янської ойкумени, простежуються характерні риси тогочасного західного суспільства, на відміну від північно-східних сусідів із їх традиційним общинним устроєм, кріпацтвом

та монархічними основами правління. Тож закономірно виникає питання: коли, як і чому сталося таке розмежування у східнослов'янському світі? Мабуть треба звернутися до подій початкового періоду золотоординської доби, коли для населення усієї “Руської землі” у широкому значенні даного поняття наступили тяжкі часи, почалася нова ера у формуванні окремих сучасних етносів на новій територіальній основі.

Слід відзначити, що Русь в XIII ст. загалом була традиційним суспільством. Давні устої та звичаї – непохитна основа усього тогочасного повсякденного життя. Люба спроба змінити звичний порядок і норми існування сприймалася в цілому негативно в різних прошарках суспільства. Зокрема така була реакція на спроби орденських лицарів (та ще й в жорстокій, насильницькій формі), втягнути значну частину східнослов'янського населення у світ західноєвропейської цивілізації. Окрім того, лицарі несли й нову релігійну ідеологію – католицизм. А вона була така ж нетерпима до своїх конкурентів – православних, як і останні до неї.

На відміну від агресивних та неспокійних західних сусідів Русі, Золота Орда виглядала “своєю”. За наявною на сьогодні інформацією, монгольські хани демонстрували свою відстороненість від внутрішньоруських справ без вагомих на те причин. Правда причини могли бути нескінченними, і в цілому не зрозумілими підкореним народам. Але можна допускати і те, що ординці сприймалися як “менше зло”, ніж представники європейських військово-чернецьких орденів.

“Система правління в монгольських улусах на диво вдало “лягла” на “модель” деспотичної монархії, котра вже кілька десятиліть “апробовувалася” на Північному Сході нащадками Юрія Долгорукого й Андрія Боголюбського. Реальна влада продовжувала залишатися в руках великих князів, навіть тоді, коли вони отримали ярлики на велике князівство із рук монгольських ханів. Зате життя – там, де воно взагалі залишалося після нашестя, – було як і в минулі часи, хоча й більш тяжким. Але найбільш важливим стало наступне – монголи проявляли прямо-таки завидну для європейців віротерпимість. Мало того, їхні зносини із священниками, незалежно від їх етнічної й конфесійної належності, були підкреслено коректними. Можливо тому, хоча в джерелах ординці постійно згадуються з епітетами “беззаконные”, “поганые” і т. п., ворогами церкви вони не сприймаються. Звичайно, це зовсім не означає, що монгольське іго можливо уявити у вигляді ідилічного симбіозу Русі зі Степом. Завоювання є завоювання. А поневолення завжди залишається поневоленням” [4].

В даному випадку мова йде про північно-східні східнослов'янські території, де історичний поступ вже й тоді мав певні відмінності від більш південних територій. А це зумовлювалося наступним. Не беручись вирішити суперечку, котра ведеться між істориками про те, претензії якої народності, великоруської чи української, на київський спадок мають під собою більш тверде підґрунтя, не можна ігнорувати важливу проблему, підняту критиками теорії про пряму спадковість між Києвом і Москвою. В Московській державі й насправді були введені істотні політичні новації, котрі створили в ній устрій, що досить відрізнявся від київського. Походження багатьох із цих новацій можливо вести від того, яким чином склалася Московська держава. В Київській Русі і в багатьох князівствах, котрі вийшли із неї, окрім північно-східних, населення з'явилося ще перед князями: спочатку утворювалися поселення і лише по тому політична влада. Північний Схід, на противагу, був в більшій мірі колонізований з ініціативи і під керівництвом князів; тут влада передувала заселенню. В результаті цього північно-східні князі отримали таку владу й престиж, на які зроду не могли розраховувати їхні родичі в Новгороді

чи Литві. Земля, за їх розумінням, належала їм; міста, ліси, поля, луки й річкові шляхи були їхньою власністю, внаслідок будівництва, розчищення та експлуатації за їхнім повелінням. Таке бачення допускало також, що всі проживаючі на їхній землі люди були їхньою челяддю або ж зйомниками; в будь-якому випадку, вони не могли претендувати на землю й мати які-небудь невід'ємні власні "права". Так на північно-східній окраїні склалося певний власницький світогляд; пронизуючи всі інститути політичної влади, він надав їм характеру, подібності котрому було не знайти ні в інших частинах Росії, ні у Європі"[9].

Наявність відмінностей в політичних системах як півночі, так і півдня східнослов'янського світу проявилася, зокрема, і в практичних діяннях найбільш яскравих представників різних гілок тогочасного князівського роду: якщо Олександр Невський всіляко підкреслював свою відданість Орді і принципово боровся із західними войовничими зайдами, то Данило Галицький, знайшовши порозуміння із Батием, потім ще й прийняв королівську корону від римського Папи (причини такої їх поведінки тут розглядати не будемо, а лише фіксуємо даний факт). Майбутній суттєвий цивілізаційний розкол східнослов'янського світу простежується вже у цьому досить чітко. Але й виникає нове запитання: чи мав цей світ в цілому, і зокрема його північно-східна частина, інший варіант подальшого історичного розвитку? Такий теоретичний варіант теж існує. "І все ж вибір був. Існував інший шлях – не менш реальний, ніж той, по якому пішла "наша" Русь. Правда, про іншу Русь, котра не побажала слугувати ординським "цесарям", ми згадувати не любимо. Але вона була. Ми надаємо перевагу називати її Литвою. Вона ж іменувала себе офіційно Великим князівством Литовським, Руським і Жемойтським, а у простонародді часто називалась просто Руссю – адже до неї входили майже всі крупні "політичні та економічні центри" Київської Русі. Практично вся історія цієї держави – тяжка боротьба на два фронти: проти Ордену і проти Орди. І що найбільш цікаво – в кінці кінців перемога виявилася на її боці. Мабуть, боротьба за свободу та незалежність не буває непотрібною й безперспективною, навіть якщо, з погляду стороннього споглядача-циніка, сили явно нерівні й протистояти ворогу "безнадійно" та "непотрібно". Як інакше пояснити, що розумна Північно-Східна Русь була змушена більше двох століть тягнути принизливу лямку ординських "виходов" й допомагати загарбникам поневолювати інші народи? В той час, коли великий литовський князь Вітовт (той самий, котрий разом із Ягайло розгромив в 1410 р. Тевтонський орден) фактично контролював стан справ у Криму, деякі володарі якого навіть коронувалися на ханство (!) у Вільному, а заодно вирішував питання, чи треба йому посадити "во Орде на царствіє царя его Тохтамыш"?

На превеликий жаль, це був "не наш" вибір. Наш – закріпив і розвив те, що "змусило нас вибрати дорогу": деспотичне правління, традиційно-консервативну економіку, нетерпимість до інакодумства"[4].

У той же час на території розселення майбутніх українців досить тривалий час історичний розвиток відбувався по-іншому. А тому значення Синьоводської битви, внаслідок котрої даний регіон знову "потягнувся" до західноєвропейської цивілізації, може бути охарактеризовано лише у позитивному сенсі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вернадский Г. Что дали России монголы // Родина. Лес и Степь IX – XVI вв. Неизвестные страницы. – 1997. – №3 – 4. – С. 97.
2. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. Нариси. – К., 2006. – С. 244 – 245, 258.
3. Горский А. “Здесь конец нашему рабству” // Родина. Средневековая Русь. Часть первая. – 2003. – № 11. – С. 100 – 101.
4. Данилевский Н.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII – XIV вв.). – М., 2001. – С. 218 – 219.
5. Добролюбський А.О., Смирнов І.О. Кочовики південно-західної України в X–XVII століттях. – К.–Миколаїв, 2011. – С. 95 – 97.
6. Єльніков М. Золотоординські часи на українських землях. Серія: Невідома Україна. – К., 2008. – С. 150.
7. История Украины. Научно-популярные очерки. – М., 2008. – С. 136 – 137.
8. Крамаровский М. Великая Орда Златая // Родина. Средневековая Русь. Часть первая. – 2003. – № 11. – С. 68.
9. Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М., 2004. – С. 62.
10. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. Україна крізь віки. – Том 6. – К., 1998. – С. 59 – 64.
11. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. в сучасній науковій інтерпретації. // Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 22.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Моця Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділом давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: давньоруська й середньовічна археологія та історія України.

Рафальський Олег Олександрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АПН України, завідувач кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історіографія етнополітичних та етноісторичних досліджень.